

*Касымбекова Н.Ж., Толкун уулу К.***КЫРК САНЫНЫН КОНЦЕПТУАЛДЫК ҮЛГҮСҮ***Касымбекова Н.Ж., Толкун уулу К.***КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ МОДЕЛЬ ЧИСЛА СОРОК***N.J. Kasymbekova, Tolkun uulu K.***CONCEPTUAL MODEL OF THE NUMBER FORTY**

УДК: 81-42

Элдик оозеки чыгармаларда сан-өлчөм түшүнүктөрү белгилүү бир рухий маалыматты сиңирген мифопоэтикалык символ катары кызмат кылат. Алар дүйнөнүн фольклордук картинасында чыныгы турмуштун концептуалдык элеси менен түздөн-түз байланыштуу. Ар бир сакралдык сан этномаданий өзгөчөлүккө ээ болуп, ошол элдин тилинде жана маданий мурастарында чагылдырылган. Түрк элдеринде мындай «сүйүктүү» сандардын катарына үч, төрт, жети, тогуз, он эки, кырк ж.б. кирет. Алар кыргыздардын эпикалык салттарынын көркөм системасы – «Манас» эпосунда да жигердүү аралашат. Кыргыз элиндеги «кырк» саны менен байланышта кездешкен түшүнүктөрдү «Манас» эпосундагы мисалдарга таянып, төмөнкүдөй топторго бөлүп кароого болот: этнонимдик, этнографиялык (ырым-жырымдардын курамында), эпикалык, метрологиялык, анатомиялык ж.б. аталыштар.

Негизги сөздөр: мифопоэтикалык символ, дүйнө, фольклордук чагылдырылыш, концептуалдык модель, маданий мурас, кырк саны, эпос.

В устном народном творчестве числовые единицы представляют собой мифопоэтические символы, вбирающие духовные и прагматические знания народа. В фольклорной картине мира в этих числовых единицах концентрированно выражена целая система знаний. Число обладает особой символикой, наделено сакральной семантикой, мифологическими, культурологическими значениями. В тюркских языках к таким числам относятся три, четыре, семь, девять, двенадцать, сорок и др. Эти же числительные являются предметом исследования в данной работе и рассматриваются на материале эпоса «Манас» - энциклопедии духовной и материальной культуры кыргызов. Рассматривается специфическое значение числительного сорок в составе нумеративных сочетаний и проведено деление на подгруппы: этнонимические, этнографические, эпические, метрологические, анатомические имена.

Ключевые слова: мифопоэтический символ, мир, фольклорное отражение, концептуальная модель, культурное наследие, число сорок, эпос.

Certain oral folk-measure concepts serves as a symbol of the spiritual honored mythopoetic information. They are the world's folk art with a conceptual image of reality directly. Sacral number of ethno-cultural identity, reflected in the people's

language and cultural heritage. Turkish society's, 'favorite' numbers such as 3, 4, 7, 9, 12, 40 etc. They are also active in Kyrgyz epic traditions of art in the Epic Manas. In the Kyrgyz people, concepts related to the number «forty» are based on examples in the Manas epic, can be divided into the following groups: Ethnonyms, ethnographic composition (rituals), the epic, metrological, anatomical, etc. names.

Key words: mythopoetic symbol, world, folklore reflection, conceptual model, cultural heritage, number forty, epic.

Кырк саны – көбүнчө сыйкырдуу мааниде кездешүүчү эпикалык сан. Мунун пайда болушу байыркы мезгилдерде адамдардын табият жана коом кубулуштарын, кереметтүү, укмуштуу көрүнүштөрдү түшүнүү аракеттеринде сырын чече албаган нерселерди таасирдүү дух, касиеттүү күч катары кабылдоолордун үрп-адатка айлануусу менен байланышкан. Ал орус элинде көптүктү да, белгилүү бир чекти да чагылдырса [1, 94-б.], башкырттарда: а) маанилүү, ыйык убакыт өлчөмүн, мезгилди (кыркы чыгуу (төрөлгөндөн же каза болгондон кийинки кырк күн)); б) аралык өлчөмүн (кырк кадам) жана в) толуктук, чек, бүтүндүк маанилерин камтыган өлчөмдү (кырк көнөк суу) чагылдырат [2, 180-б.]. К.Габитханулы кырк санынын казак эл адабиятында айрым учурларда убакыт жана аралыктын эң узун чегин, айрым учурларда сандын эң көбүн чагылдырганын белгилеп, бул сандын ыйык деп эсептелишин төрт саны менен байланыштырат [3, 137-б.]. Тарыхый жана азыркы түрк тилдеринде кырк саны а) адам өмүрүнүн белгилүү бир мезгилин (эркек кырк жашка чыкканда гана аксакалдар кеңешинде өз добушуна ээ болот), б) толук болууну, жетиштүүлүктү (кырк жолу айттым, кыркка чыдаган кырк бирине да чыда) билдирет [4, 639-б.]. Кырк саны ээ болгон ар түрдүү маанилерге, символдук баалуулуктарга, мифологиялык жана диний ишенимдерге таянып, ал эл адабиятынын жанрларында формулалык сан катары колдонулат деген жыйынтыкка келсе болот.

Кыргыз элиндеги «кырк» саны менен байланышта кездешкен түшүнүктөрдү «Манас» эпосундагы мисалдарга таянып, төмөнкүдөй топторго бөлүп кароого болот:

1. Этнонимдик аталыштар: *кырк уруу, кырк түтүн, кырк үйлүү кыргыз, кырк кыз.* “Кыргыз” этнонимин чечмелеген түрдүү көз караштардын ичинде “кырк” санынын сакралдуулугуна негизделгендери бар. В.Радловдун кыргыз этноними “кырк йоз” (кырк уруу) деген маанини билдирет деген пикири “Манас” эпосундагы “кыргыз кырк уруудан куралган” деген сүрөттөмөгө шайкеш келет: Кара-Тоодой кан болгун, Кырк уруу кыргыз элине, Касиеттүү жан болгун [5, 222-б.]. Этнонимдин параллелдери азербайжан, ногой, башкыр, түркмөндөрдүн уруулук курамында бар. Этнонимдин баштапкы мааниси «кырк уруу эл», «кырк уруулук бирикме» ж.б. билдириши мүмкүн. С.М. Абрамзон Д.Баназаров менен Л.Лигетинин кыргыз «кырк+з»; -з – бул көптүк маанини аныктаган байыркы мүчө, кырк(г)+з= кырк уруу, кырк уруулук бирикме маанисин туюнтат деген көз караштарын колдойт. Арийне, -з мүчөсү байыркы түрк тилдеринде көптүк маанини аныктагандыгы ырас [6,88-б.]. Бул маселе Г.Рамстед, В.Банг, Д.Синор, Б.Мункачи ж.б. окумуштуулардын изилдөөлөрүндө эбак далилденген, - деп жазат кыргыздын белгилүү этнографы О.Каратаев [7, 200-б.].

Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн негизги эн белгиси – желекте чагылдырылган жаркыраган алтын күн бейкуттукту жана байлыкты туюндурса, ал эми түндүк – үй кутунун символу, бир айламага бириктирилген кырк нур байыркы кырк уруунун бирдиктүү Кыргызстанга бириккендигин айгинелеген аруу ниетти чагылдырып, бул түшүнүк бүгүнкү күндө да кыргыз элине кызмат кылууда.

2. Этнографиялык (ырым-жырымдардын курамында): *кыркын чыгаруу, кырк ашын берип, куран окутуу, кырк күн зыйнатына туруу.* Э.Р. Тенишев белгилегендей, кырк саны – ырым-жырымдардын чордонунда орун алган. Ал “чекке жеткен толуктук” маанисине ээ. Чыгармадан кырк уруу кытай элинин да кырк санынын касиетине ишенип, ырымдары тууралуу маалыматтарды табууга болот:

Кырк кулачтуу жез казан
Көчөгө асып алыптыр.
Кырк чочкону да союп,
Муну катар салды эле.
Кырк өгүздү да союп,
Аны катар да салды.
Кырк качырды да союп,
Аны дагы салды эле.
Ар уруудан кырк-кырктан,
Бу кытайдын ырымы
Алып келип салды эми,
Колодон кылган жез буркан

Кудайым - деп, ошону

Аса байлап калды эми [5, 34-б.].

Анын сакралдык мааниси төрөлүү-өлүү менен байланышкан байыркы мифологиялык жана диний багыттагы элдик ишенимдерде да орун алган [8, 118-б.]. Ымыркай төрөлгөндөн кийинки кырк күн баланын өмүрү үчүн кооптуу деп саналат, анткени кара күчтөр карамагына өткөрүп алуу аракетин көрүшөт. Ошондуктан кырк күнгө чейин ымыркайды кароосуз калтырууга болбойт, эгер шарт болбосо бешигине бычак же башка коргоочу заттарды салып коюу керек [8, 98-б.]. Кооптуу кырк күн толук өткөндөн кийин, мал союлуп, кырк топоч жасалып, кошуна-колондорго чай берилген. Байбичелер жакшы тилектерин айтышып, баланы кырк кашык сууга киринтишкен. Мал-жандуу болсун деп ырымдап, сууга койдун корголун, тыйын салышкан, денеси чымыр, дени сак болсун деп туз кошушкан. Бул салт Борбордук Азиянын дээрлик бардык элдеринде айрым өзгөчөлүктөр менен кезигет. Баланы жуунткан сууну кийин көп балалуу болсун деп, мөмөлүү дарактын түбүнө төгүшкөн. Бөбөктүн кыркы чыгарылгандан кийин, ит көйнөгүн чечип, башка көйнөктү – апасы кошуналарды кыдырып, сурап алган чүпүрөктөрдөн курап тиккен – кырк курак көйнөктү кийгизген. Аны кийгизерден мурун ичине боорсок салып, көйнөктүн жеңин бууп, эки байбиче эки жагынан кармап, жакшы бата-тилектерди айтып чайпашып, андан кийин балага кийгишишкен [9, 108-б.]. Бул ырым-жырымды эпостун саптарынан табууга болот:

Баламдын кыркы болду, - деп,

Сегиз миң кысыр бээ союп,

Дүнүйөсүн талатып,

Көп дүйнөсүн ээн коюп [5, 145-б.].

Диний ишеним боюнча, “кырк” саны “өлүм”, “моюн сунуу”, “баш ийүү” деген мааниге ээ. Муну сандардын сыйкыр күчүн изилдеген философ А.Блаженный “кырк” санын – чындыкка, б.а. Кудайга сапар тартуу” деп түшүндүргөн. Ага ылайык кырк күндүк кесимдин маанилүүлүгүн далилдеген кийинки мисалдар адамдын өлүмүнө байланыштуу. Адам каза болгондон кийин, жаны кырк күн үйүнүн, туугандарынын тегерегинде учуп жүрөт [10, 70-б.]. Ошондуктан түрк элдеринин көпчүлүгүндө ар түрдүүчө аталышта болсо да, кыркылыгын өткөрүп, куран окутуу ырымы кездешет: түркмөн – «qurq», алтай – «курук», чуваш – «хёрёх кунхи». Буга М.Рясянендин «кырк» саны – «сынык», «кесим» дегенди түшүндүрөт деген пикири да үндөшөт, б.а. “кырк” – санактын чеги, кесимдин аягы, эскини жыйынтыктап, жаңы абалга өтүү [11, 507-б.]. Буга М. Рясянендин «кырк» саны – «сынык»,

«кесим» дегенди түшүндүрөт деген пикири да үндөшөт, б.а. “кырк” – санактын чеги, кесимдин аягы, эскини жыйынтыктап, жаңы абалга өтүүнү туюнтат [11, 76-б.].

Мейкиндикти өлчөөдө «кырк» саны магиялык чектик семантикага ээ: көрүстөндү кырк кадам алыстыктан айланып өтүү керек. Сөөктү көмгөндөн кийин мүрзө башында молдо же башка улгайган адам гана калат. Ал элдер узап кеткенден кийин кайталап куран түшүрүп, кулагын жерге төшөп, маркумду суракка алганга эки периште келген-келбегенин тыңшайт [8, 118-б.].

3. Эпикалык: *кырк чоро, кырк кыз, кырк чилтен.* Чоро (иранча “чухра” – жан-жигит, жолдош) – эпикалык баатырдын жакын жолдошу. Ойрот-калмак мифологиясында көптүк түрдө Чорос, Цорос деген аталышта ата-бабалары катары айтылат. Ойротчо “чор”, кыпчакча “чора”, “шора”, жалпы жонунан “баатыр” дегенди туюндурат. Чыгыш теги боюнча байыркы түрктөрдүн титулдук наамы чур (чор), чура (чора) сөздөрүнө барып такалат. Чур (чор, чура, чора) сөзү байыркы перс тилинен түрк тилине кабыл алынган, алгач байыркы перс тилинде “жоокер, баатыр” деген түшүнүккө ээ экендиги, бирок кийин байыркы түрк тилинде мансаптык жаражаны билдиргени маалым. Буга түрк руникалык жазмаларындагы Агуш Чур, Бег Чур, Ил Чур деген ысымдар күбө.

Изилдөөчү Н.Усеев да: “Манас” эпосу менен байыркы түрк (руникалык) жазма эстеликтеринин окшоштуктарынын бири – эл башкарган бектердин, баатырлардын жанындагы жөкөрлөрү”, – дейт. Түрк эпосторунда, анын ичинде “Манас” эпосунда, “Коркут ата” китебинде, “Чынгызнаамеде” кырк жигит жана кырк кыз мотивдери кездешет [12, 707-б.]. Бул идея “Курманбек”, “Жаңыл Мырза”, “Эр Табылды” эпосторунда да орун алган.

Р.Сарыпбеков түрк-монгол эпосторундагы кырк чоро тибиндеги образдардын тарыхый негизи бар экендигин белгилейт [13, 153-б.]. Р.Кыдырбаева кырк чорону Түрк кагандыгынан калган белги катары эсептейт [14, 50-б.]. А.Бакиров да эпостогу Манас менен анын кырк чоросу Түрк каганаты доорундагы аскер башчылар менен жан-жөкөрлөрүн эске салат деп белгилейт. Казак окумуштуусу А. Маргулан: «Кырк – элге салт болгон касиеттүү сан – күчтүүлүктүн, биримдиктин белгиси. «Кырк уруу эл», кийинчерээк феодалдык коомдогу «кырк нөкөр», «кырк дос», «кырк чоро», «кырк вазир» деген туюнтмалар адегенде уруу башчыларынын чыгаан бир адамдын тегерегине топтолуп, биригишин билдирет», - дейт [15, 103-б.].

Инандын ою боюнча, кырк жигит кошуну жогорку деңгээлдеги аскердик-демократиялык маданиятка жеткен, чоң жана кичине урууларды башкарган баатырлардын тегерегинде пайда болгон [12, 76-б.]. “Манас” эпосунда Чоро термини өзүнүн мааниси боюнча Манастын кырк чоросу – бир эле учурда ар башка аймактарды, урууларды башкарган бийлер; согуш, казат учурунда аскердин эң маанилүү бөлүгүн түзгөн баатырлар, кырк үйлүү кыргыздын демөөрү, кубаты, баатырдын кеңешчилери, жан жолдоштору, кол башчылары, ар кайсы уруулардын тан-далма мыктыларынан куралган көйөшкөчү тобу.

Кырк чилтен - фарсы тилиндеги "чил + тан" - "кырк киши" деген маанини туюнткан, өзбек, казак уламыштарында деңиздеги киши жашабаган аралды байырлаган, Борбордук Азиядагы, анын ичинде Кыргызстандагы уламыштык кейипкерлер, кишилерге көрүнбөгөн аруу, таза, ыйык рухтар, сүйгөн кишилерин колдоп, таяп, дүйнөнү тынымсыз кыдырып жүрүүчү олуялар. Кээде алар мажурөө кайырчы-думана түрүндө кишилерге жолуга калып, аларга туура жол көрсөтүшү ыктымал имиш. Аларды кыргыздар "кайып эрен" (көзгө көрүнбөгөн ыйык киши) деп да аташкан. Кайып эрен (кайберен) - элик, теке, аркар, кулжа, бугу, марал сыяктуу жапайы жаныбарлардын (кайберендердин) колдоочусу катары кыргыздардын уламыштарында өзгөчө аздектелет. Манаска кырк чилтен козуга кол салган бөрүнүн элесинде жолугат. Бөрүнүн тотемдик образы мусулмандашкан чыгыш элдеринин мифологиясында Кырк чилтен, Кызыр Илияс жана башка диний кейипкерлер менен алмашылган. Мында көзгө көрүнбөй кубулуп жүргөн, адамдардын, асыресе баатырлардын жандоочусу, колдоочусу болуп, кыйын кезеңде, кысталышта жардамга келип, колдоп, сүрөөнгө алган ыйык заттардын Манаска келип, самап-кастарлап кызмат кылганы жана алардын иш-аракеттерине кырк деген сандын аралашып, ажырагыс болуп жүргөндүгү (чилтендердин кырк болушу, Кыдыр Илиястын Манасты кырк күн издегени) анын сакралдык маанисин бир топ арттырат.

4. Метрологиялык: *кырк таман ордо, кырк күн той кылуу, кырк күндүк жерге кабар айтуу, кырк аркан бойлуу зындан, кырк күнчүлүк чөл, кырк жылы сууга чылоо, кырк күн урушуу, кырк жыл эл суроо, кырк асый жылкы, кырк ай бозо ачытуу, айбалтаны кырк күндө жасоо, сүйүнчүнү кырк кишинин айтуусу, кырк төөлүк жүк, кырк аяр, кырк капкалуу тосмо, кырк сакчы, байгеге кырк жылкы саюу, кырк жылкы союу.*

Айрым учурларда кырк саны белгисиз көптүк

сандык маанидеги “аябай көп” деген түшүнүктү берип, чен-өлчөм бирдиги катары колдонулган: Нойгуттардын каны Акбалтанын кырк аял алып, балалуу боло албаганы, так алдына салдырган, алтын түрдүү зор килемдин кырк жылы сууга чыласа да, кыярып чирип оңбогону, кырк капкалуу Бээжинге кырк сакчынын коюлушу ж.б.

Кырк санынын прикладдык бай мүнөзгө ээ болушу кокустук эмес, анын сыйкырдуу касиетинин аңсезимге терең орношу ушундай кеңири пайдаланылышына шарт түзгөн.

Адабияттар:

1. Муратова Р.Т. Символика чисел в языке и культуре башкир. - Уфа, 2012. - 180 с.
2. Мурзахметов А.К. Кыргыз ырым-жырымдары. - Ош, 2005. - 108 б.
3. Кондыбай С. Казахская мифология. / Краткий словарь. - Алматы: Нурлы алам, 2004. - 132 с.
4. Усеев Н. “Манас” эпосундагы кырк чоро жана Энесай жазма эстеликтериндеги кырк эр. // Кыргыз-түрк Манас университетинин жарчысы. - Бишкек, 2018.- №8.
5. Каралаев С. Манас.- I к.- Бишкек: Турар, 2010.-1005 б.
6. Тенишев Э.Р., Символика чисел.//Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков.- М., 2006.- 639 с.
7. Каратаев О. Кыргыз этнонимдер сөздүгү. - Бишкек, 2003. - 265 б.
8. Хисамитдинова Ф.Г. История и культура Башкортостана. - Уфа, 1992.
9. Мухаметканов К. Феникс - «Манас» жана Мухтар Ауэзов. // “Ала-Тоо” журналы, 1988. - №8, 103-б.
10. Эгембердиев Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин төркүнү (этимологиясы).- Бишкек, 2019.-335 б.
11. Гарипов Т.М., Рясянен А. Башкортостан: краткая энциклопедия. -Уфа, 1996. - 672 с.
12. Хадыева Р.Н. Башкирская этнокультура и язык: Опыт воссоздания языковой картины мира.- М.: Наука, 2005. - 248 с.
13. Серебrenников Б.А., Гаджиева Н.З., Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. - Москва: Наука, 1986. - 284 с.
14. Кыдырбаева Р.З., Генезис эпоса “Манас”. - Ф., 1980. - 236 с.
15. Сарыпбеков Р. Алманбеттин образынын тарыхый өнүгүшү. - Ф., 1977. - 153 б.